

کاربست پنج اصل منتخب گشتالت در تحلیل کتیبه گریوار بقعه دوازده امام یزد

مقاله پژوهشی (صفحه ۳۵-۱۹)

صفیه حاتمی^۱، فرنوش شمیلی^۲

۱- دانشجوی دکترای هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول)

۲- دانشیار دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

DOI: 10.22077/NIA.2022.5452.162426

چکیده

بقعه دوازده امام یزد با قدمت هزارسال، بنایی است دارای کتیبه‌ای ارزشمند به خط کوفی تزیینی در زیر گنبد که به لحاظ غنای بصری حائز اهمیت بسیار و شایسته مطالعه است. گشتالت یکی از نظریه‌های فرآیند ادراک بصری در علم روانشناسی است که اصول این نظریه می‌توانند در بازشناسی آثار هنری مفید واقع شوند. مهم‌ترین اصول گشتالت عبارت‌اند از اصل مشابهت، تقارن، مجاورت، بستار، یکپارچگی، تداوم، روابط شکل و زمینه، فرآپوشاندگی و سرنوشت مشترک که در پژوهش حاضر سعی شده پنج اصل از این قوانین، مبنای علمی برای تجزیه و تحلیل بصری و ارزیابی کیفیت ادراکی این کتیبه قرار گیرد. بدین طریق میزان استفاده از این اصول در طراحی آن مشخص و کیفیت پراگنانس حاصله و مؤثرترین عوامل در ایجاد آن آشکار گردد.

این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که در طراحی کتیبه بقعه دوازده امام یزد به چه میزان و چگونه از اصول مشابهت، مجاورت، تقارن، تکمیل و فرآپوشاندگی استفاده شده است و میزان پراگنانس حاصله از به‌کارگیری هر یک از این اصول چه میزان است؟

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام یافته و داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی گردآوری شده‌اند. نتایج حاصله نشان داد اصول مشابهت و فرآپوشاندگی به میزان بسیار زیاد، اصل مجاورت و تکمیل به میزان زیاد و اصل تقارن به میزان متوسط در این کتیبه به‌کاررفته. حاصل به‌کارگیری این اصول تحقق پراگنانسی به میزان زیاد است و در نتیجه ساماندهی بهتر اجزا، دریافت آسان‌تر اثر و ارتباط فعالانه مخاطب با کتیبه را موجب می‌شود.

واژه‌های کلیدی: بقعه دوازده امام یزد، کتیبه، ادراک دیداری، نظریه گشتالت، پراگنانس.

1- Email: sa.hatami@tabriziau.ac.ir

2- Email: f.shamili@tabriziau.ac.ir

۱- مقدمه

بقعه دوازده امام یزد یکی از کهن‌ترین بناهای کتیبه دار و شناخته‌شده ایران به شمار می‌رود و نزد پژوهشگران معماری اسلامی جهان از شهرت زیادی برخوردار است تحقیقات انجام‌گرفته روی این بنا به معماری و مرمت نمای ظاهری محدود می‌شود در حالی که گنبدخانه آن دارای کتیبه‌های کوفی ارزشمندی است. خط کوفی گریوگنبد از نوع تزئینی مشجر بوده که در وسط حروفی چون الف گره‌ای تزئینی مشاهده می‌شود. از این رو این خط را معقد (نیز می‌نامند) خط کوفی تزئینی از قوانین معین و مشخصی برخلاف خط کوفی ساده تبعیت نمی‌کند و معمولاً متنوع و بسیار پیچیده است و به‌سختی خوانده می‌شود زیرا در آن ابداعات و تصرفات زیادی صورت گرفته.

روانشناسی گشتالت رویکردی در روانشناسی است که بر اهمیت ادراک تصویر یا شیء تأکید می‌ورزد و درباره چگونگی سازمان یافتن اشیاء و تصاویر در ذهن اصولی را مطرح می‌نماید. حاصل مطالعات روانشناسان گشتالت در حوزه مطالعات هنری کاربرد بسیاری دارد. می‌توان گفت آثار هنری برای ماندگار شدن به برقراری روابط منطقی درست میان اشکال، عناصر، رنگ و سازمان‌دهی دقیق‌تر بر اساس اصول بصری نیاز دارند. این مکتب روانشناسی در اوایل سده بیستم در آلمان شکل گرفت. ماکس ورتایمر^۱، کورت کوفکا^۲ و ولفگانگ کهلر^۳ از استادان جوان دانشگاه فرانکفورت، مثلث بنیان‌گذاران آن را تشکیل می‌دهند. نظریه گشتالت^۴ فرایندهای ادراکی مغز را مورد مطالعه و توجه قرار می‌دهد و بیانگر آن است که اصل عملی ذهن، کل‌نگر، موازی و همراه با تمایلات خودسازمان‌یافته (فطری) است. تفکر عمده در این نظریه این است که "نقش‌مایه‌های کلی بر عناصر تشکیل‌دهنده‌شان برتری می‌یابند و خواصی را دارا هستند که ذاتاً در خود آن عناصر موجود نیست... این نکته در عبارتی به این شکل جمع آمده است: کل چیزی بیشتر از مجموعه اجزایش است" (رضازاده، ۱۳۸۷: ۳۱). گشتالت اولین بار در فلسفه و روانشناسی معاصر توسط کریستین وان اهرن‌فلس^۵ معرفی شد. از نظر او همه ادراک‌های ما دارای کیفیات گشتالت‌اند، اما اجزای سازنده آن‌ها فاقد این خصوصیات می‌باشند. برای مثال فرد خطی را که از اجتماع تعدادی نقطه به وجود می‌آید می‌بیند و نه تک‌تک نقاط را و مشابه آن این که آدمی با گوش دادن

به یک ملودی نت‌های تشکیل‌دهنده آن را به‌صورت انتزاعی نمی‌شنود بلکه کلیت ملودی را ادراک می‌کند (سرتیپی و ولی‌بیگ، ۱۳۹۶: ۱۶۹).

روانشناسان، مصادیق گشتالت را در عرصه‌های فلسفه و علم و هنر نیز جست‌وجو کرده‌اند. حدود یک دهه پس از ظهور روانشناسی گشتالت اصول آن در زمینه‌ی ادراک بصری مورد توجه هنرمندان قرار گرفت (رضازاده، ۱۳۸۷: ۳۱). این نظریه از جمله نظریه‌های تأثیرگذار در قرن بیستم در حوزه هنرهای تجسمی است که فرایند ادراک بصری را به‌نوعی معطوف به روئیت یکپارچه و تمامیت اثر هنری کرده، قوانین ویژه ادراک دیداری را طرح می‌افکند (اتحاد محکم و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۱). در این مکتب بیش از دیگر مکاتب روانشناسی به جنبه هنری تجربه‌های ادراکی توجه شده است. در واقع برای شناخت هر شیء باید اجزای تشکیل‌دهنده آن را شناخت و در واقع برای شناخت یک پدیده بصری نیز باید اجزای تشکیل‌دهنده آن را شناخت. یک پدیده بصری نیز یک شیء است زیرا با به وجود آمدن هر اثر خوب بصری یک کل متعادل و متوازن به وجود می‌آید (مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۷: ۱۳).

آنچه گفته شد اساس اصول ادراک بصری گشتالت است که مبنای علمی پژوهش حاضر برای تجزیه و تحلیل بصری کتیبه مذکور قرار گرفته است. نمونه آثار زیادی را می‌توان دید که هنرمند به‌طور ناخودآگاه در خلق آن‌ها اصول سازمان‌دهی ادراک بصری را به‌کار برده‌اند بدون این که از این قوانین آگاهی داشته باشند. کتیبه بقعه دوازده امام یزد نیز یکی از آثار است که به نظر می‌رسد زیبایی و غنای بصری آن حاصل به‌کارگیری میزان بالایی از اصول گشتالت توسط طراح یا طراحان آن است. در این پژوهش با در نظرگیری حجم مقاله و پیچیدگی مورد مطالعاتی، از میان قوانین بصری روانشناسی احساس و ادراک گشتالت، در صد انطباق پنج اصل اساسی که شامل مشابهت، مجاورت، تقارن، تکمیل و فراپوشاندگی است هستیم تا از خلال آن به میزان بهره‌گیری هنرمند از این اصول پی ببریم. به عبارتی این پژوهش در پاسخ به سؤال زیر انجام یافته است:

- در طراحی کتیبه بقعه دوازده امام یزد به چه میزان و چگونه از اصول مشابهت، مجاورت، تقارن، تکمیل و فراپوشاندگی

صحیح، تصاویر مورد اصلاح پرسپکتیوی قرار گرفت. سپس تحلیل بصری بر مبنای قوانین گشتالت آغاز گشت و با توجه به طول زیاد کتیبه و پیروی طراح از چهارچوبی ثابت در طراحی کل آن، در بررسی هر اصل از اصول گشتالت تنها قسمتی از کتیبه به صورت تصادفی انتخاب و اصل مورد نظر روی آن مورد تحلیل قرار گرفت. به دلیل پیچیدگی بصری اجزای کتیبه مورد نظر بر روی برخی از این قوانین تمرکز شد. نمودار ۱ سیر مطالعاتی این پژوهش را جهت رسیدن به نتایج نشان می‌دهد.

نمودار ۱: روند مطالعاتی پژوهش. (نگارندگان، ۱۴۰۱)

قابل مشاهده است، حضور تعادل و توازن، قرینگی، پیچیدگی، چندعنصری، پویایی، تنوع، تأکید و... می‌باشد. مقاله گشتالت و طراحی گرافیک اثر جولیا موز کوویچ^۶ (۲۰۱۱) به ارزیابی تأثیرات انسانی و درمانی سازمان بصری در طراحی گرافیک می‌پردازد. مقاله تحلیل فرم و ترکیب بندی در خط نستعلیق بر اساس اصول نظریه گشتالت از حسین رضوی فرد و دیگران (۱۳۹۸) شاید تنها مورد مربوط به بررسی اصول گشتالت در خط و خوشنویسی و مرتبطترین آن‌ها به پژوهش حاضر باشد. در مقاله ذکر شده نویسندگان سه اثر چلیپا، سیاه مشق و قطعه ترکیبی را با استفاده از قوانین گشتالت مورد تحلیل قرار داده و سپس قطعه ترکیبی مذکور را با چهار ترکیب بندی و گشتالت متفاوت، از نگاه مخاطبان و از طریق پرسشنامه مورد ارزیابی قرار می‌دهند. این پژوهش نشان داده است که حسن وضع در یک اثر، زمانی رخ می‌نماید که خوشنویس بتواند از میان چند گشتالت برای یک ترکیب، بهترین گشتالت را گزینش کند. همچنین آشنایی با خوشنویسی و به طبع مبادی سواد بصری در درست عمل کردن این تشخیص در زمان اجرای اثر و صحت داوری درباره اثر تأثیر مستقیم دارد. با این حال تفاوت‌های بارزی نسبت به این پژوهش و پژوهش حاضر آن‌هم به دلیل تفاوت‌های اساسی میان ماهیت خط نستعلیق و کتیبه کوفی و روش پژوهش وجود دارد. ویژگی‌های کتیبه بقعه دوازده امام به عنوان اثری منحصر به فرد و مغفول که تاکنون از نظر بصری مورد تحلیل قرار نگرفته، موجب

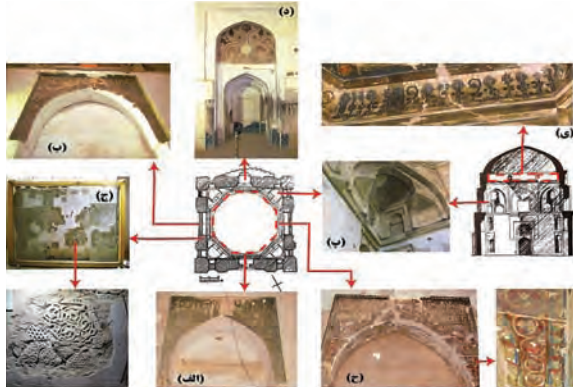
استفاده شده است و میزان پراگنانس حاصله از به کارگیری هر یک از این اصول چه میزان است؟

۲- روش و ادبیات پژوهش

پژوهش حاضر از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده و روش مورد استفاده توصیفی و تحلیلی است. جهت جمع‌آوری تصاویر کتیبه، ابتدا از آن با وجود قرارگیری در ارتفاع بسیار بالا و بستر کاملاً منحنی، عکاسی شد و جهت تحلیل

در زمینه اصول نظریه گشتالت در هنر منابع مختلفی وجود دارد که از آن جمله است: کتاب‌های زبان تصویر، نوشته جنورگی کپس و ترجمه فیروزه مهاجر (۱۳۹۲)، هنر و ادراک بصری روانشناسی چشم خلاق اثر رودلف آرنه‌ایم (۱۳۷۸)، زمینه روانشناسی هیلگارد (۱۳۹۹) نوشته ریتا اتکینسون و دیگران و... علاوه بر این بسیاری از پژوهشگران از این اصول در تحلیل آثار هنری در زمینه‌های مختلف سود برده‌اند که برخی از آنان در انجام پژوهش حاضر مورد بررسی و استفاده قرار گرفته است. در میان این منابع می‌توان به این موارد اشاره کرد: مقاله کاربرد نظریه ادراک دیداری گشتالت در صفحه‌آرایی کتاب‌های درسی اثر کامران افشارمهاجر (۱۳۸۸). تحقیقات حاصل از این پژوهش نشان داده است که می‌توان از اصول ادراک دیداری گشتالت برای دستیابی به نتایج بهتر در انتقال اطلاعات مندرج در کتاب به مخاطب بهره گرفت. بر اساس مقاله تحلیل ادراک بصری بر پایه هندسه نقوش آجرکاری‌های مسجد حکیم اصفهان نوشته خانم بهناز سرتیپی و نیما ولی‌بیگ (۱۳۹۶) قوانین گشتالت به میزان چشمگیری در آجرکاری‌های مذکور حضور دارند و سبب خوانش و درک سریع طرح به وسیله چشم می‌شوند. طرح پژوهشی با عنوان "فرایند ادراک دیداری آرایه‌های قرآنی عصر قاجار با رویکرد به قوانین گشتالت" نوشته شمیلی و غفوری فر (۱۳۹۷) نشان داده آنچه در نسخ قرآنی قاجار از منظر کیفیت بصری قوانین پراگنانس

هزار سال از خلقش می‌گذرد کمترین دخل و تصرف نسبت به عناصر سازه‌ای و معماری صورت پذیرفته است.

تصویر ۲: برش و تهرنگ بقعه دوازده امام یزد که اولین بار توسط اریک شرویدر ترسیم شده (افشار، ۱۳۷۴: ۳۱۱) و موقعیت تزیینات داخل بنا: الف) کتیبه کوفی بالای درگاه ورودی در ضلع شمالی بنا، آیه ۱۶۳ سوره بقره. ب) کتیبه ضلع شرقی آیه ۶۵ سوره غافر. ج) موقعیت بقایای گچبری قسمت آزاره در ضلع شرقی و یک تصویر بزرگ نمایی شده آن. د) محراب ضلع جنوبی بنا با گچبری برهشته در بالا و کاشی معرق در قسمت پایین آن. ح) - کتیبه‌ی تاریخ‌دارنام سازندگان بنا در ضلع غربی همراه با درشت نمایی بخشی از قسمت‌های رنگی آن. پ) گوشه سازی‌های اصیل ترمپه بتکامه واقع در چهارگوشه بنا. ی) کتیبه ایالکرسی واقع در گریوگنبد. (نگارندگان، ۱۳۹۹).

۳-۲ کتیبه زیر گریوگنبد

همان‌طور که اشاره شد بقعه دوازده امام یزد دارای گنبدی است که بر روی ساقه‌ای هشت‌ضلعی قرار گرفته و کتیبه‌ای بر روی گریو آن (که حدفاصل بین گنبد و گوشه‌سازی‌های زیر آن است) قرار دارد. متن کتیبه آیت‌الکرسی را بر زمینه‌ی گچی نشان می‌دهد (Blair, 1992: 106). و در قسمت بالا و پایین با نوارهای پهن و باریکی احاطه شده است که همانند قابی آن را محصور می‌نمایند. (تصویر ۳) کتیبه مذکور در بستری نه به صورت مسطح بلکه به صورت هلالی و با فرورفتگی به سمت داخل در سرتاسر آن قرار دارد که این انحنا در تصویر ۳ و ۴ قابل مشاهده است.

این کتیبه از نوع عشق مشجر^۸ بوده، بارنگ لاجوردی تیره بر روی بستر گچی نگاشته شده و از نظر زیبایی و قدمت در نوع خود در جهان اسلام بسیار نادر است. متن آن که آیه‌الکرسی یعنی آیه ۲۵۵ سوره بقره و آیه ۲۵۶ این سوره را نشان می‌دهد با بسم‌الله... از سومین ضلع از امتداد بالای درب ورودی، شروع شده و با عبارت العلی لعظیم در انتهای ضلع

گردید این پژوهش اولین پژوهش انجام گرفته با موضوع تحلیل بصری تزیینات کتیبه گریوگنبد این بنای هزارساله باشد.

۳- بقعه دوازده امام یزد

۳-۱ قدمت بنا ساختار کلی و تزیینات

قبه یا بقعه‌ی "دوازده امام" یزد یکی از کهن‌ترین بناهای کتیبه‌دار و شناخته شده کشور به شمار می‌رود در مجاورت مدرسه تاریخی ضیائیه (زندان اسکندر) و حسینیه بزرگ فهادان قرار دارد. هرچند دلیل نام‌گذاری و کاربری این بنا در هاله‌ای از ابهام قرار دارد اما احتمالاً این بنا آرامگاه یکی از بزرگان بوده است. اولگ گرابار^۷ به اهمیت قبه دوازده امام اشاره و این قبه را کهن‌ترین نمونه در بناهای مرکزی ایران می‌داند (ابوئی، ۱۳۸۸: ۴۳) این بنا که به گواه تاریخ هزار سال قدمت دارد، در اسلام بی‌نظیر بوده و نزد پژوهشگران معماری اسلامی جهان از شهرت زیادی برخوردار است. بعد از گنبد مسجد جامع نطنز و گنبد قابوس و برج لاجیم (اگر آن را بنای گنبد دار بنامیم) بقعه دوازده امام یزد چهارمین گنبد تاریخ‌دار ایران است که تاکنون شناسایی شده (گذار، ۱۳۷۲: ۲۷۷) (تصویر ۱)

تصویر ۱: راست: موقعیت بقعه دوازده امام یزد در بافت تاریخی (tourism.yazdcity.ir)، چپ بالا: نمای بیرونی قبل و بعد از مرمت. اولین عکس این بنا توسط آقای پوپ حدود هشتاد سال پیش گرفته شده است (پوپ، ۱۳۵۵: ۲۷۴). چپ پایین: کتیبه حامل اطلاعات تاریخی بنا، (نگارندگان، ۱۳۹۹).

نمای ظاهری این بنا، با پلانی مربع شکل که جزو قدیمی‌ترین بناهای موجود در یزد است، با آجر و داخل آن با لایه‌های گچ پوشانده شده. گوشه‌سازی‌های این بنا کم‌نظیر است و در هر یک از دیوارهای داخلی (غیر از دیوار محراب) کتیبه‌ای به خط کوفی تزیینی به صورت نقاشی روی گچ قرار دارد. کتیبه‌ای نیز به این خط در گریوگنبد خودنمایی می‌کند. تصویر ۲ تزیینات داخل بنا را از نظر موقعیت قرارگیری نشان می‌دهد. هرچند در گذر زمان دخل و تصرفات معماری این بنا زیاد بوده ولی قدر مسلم آن است که در تزیینات بسیار نفیس آن که حدود

به دلیل گسترده بودن مفهوم گشتالت هیچ ترجمه مستقیمی از آن در هیچ یک از زبان‌ها صورت نگرفته است. این لغت در زبان آلمانی شکل و گونه معنی می‌دهد؛ در انگلیسی به آن کل سازمان یافته، انگاره یا شکل بندی می‌گویند (برونو، ۱۳۸۶، ۲۸۶). در زبان فارسی می‌توان آن را معادل مفاهیمی از قبیل "شکل"، "قالب"، "اندام"، "هیكل" یا "کل" و "تمامیت" و "هیئت" قرارداد؛ ولی هیچ یک از این کلمات به تنهایی معنی آن را در بر ندارد. (شاپوریان، ۱۳۸۶: ۱۷۲) گشتالت کلیتی است مادی، روانی و نهادی دارای مختصاتی که اجزای آن به طور منفرد فاقد چنان مختصاتی هستند (کپس، ۱۳۹۲: ۶۴). ذهن انسان با مشاهده یک مجموعه به منظور ادراک و احساس آن، به طور ناخودآگاه به تجزیه و دسته بندی اجزای آن می پردازد (لطیفی علویچه و قرائی، ۱۳۹۲: ۲۵۳). در حوزه روانشناسی، ادراک فرایندی ذهنی است که طی آن تجارب حسی معنی دار شده و انسان روابط امور و معانی اشیاء را درمی یابد. در فرایند ادراک، اطلاعات خام دریافت شده با حواس، به درون ذهن راه می یابند و معنادار می شوند. بنابراین فرایند ادراک شامل سه مرحله پیاپی و به هم پیوسته است: احساس، ادراک حسی و ادراک عقلی. مرحله اول یعنی احساس، مقدمه ای برای هرگونه فعالیت حسی است که توسط حواس و سیستم عصبی بدن انجام می شود. در مرحله بعد یعنی ادراک حسی اطلاعات از میان داده های حسی انتخاب و بررسی می شوند. در این مرحله اطلاعات اولیه بر مبنای ویژگی هایشان در مغز ذخیره و طبقه بندی می شوند. این مرحله تصویرسازی در مغز است. کنکاش ذهنی که شامل ارزیابی نتیجه گیری و شکل گیری تصدیقات ذهنی است در مرحله پایانی یعنی ادراک عقلی انجام می شود. هر سه مرحله با هم سبب معنادار شدن محیط برای انسان شده که منجر به رفتار می شود. (سرمدی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۹) این فرایند در نمودار ۲ قابل مشاهده است.

هشتم به پایان می رسد. از جلوه های دقت و ارزشمندی کتیبه مذکور که آن را شایسته تأمل و بررسی های بیشتر می نماید همین بس که در تقسیم این آیات در طول هشت ضلعی، توزیع یکنواخت و دقیق اجزا و کلمات به گونه ای است که انتهای آیه دوم درست در محل شروع بسم الله آغازین قرار می گیرد. به گونه ای که یافتن ابتدا و انتهای آیه دشوار است.

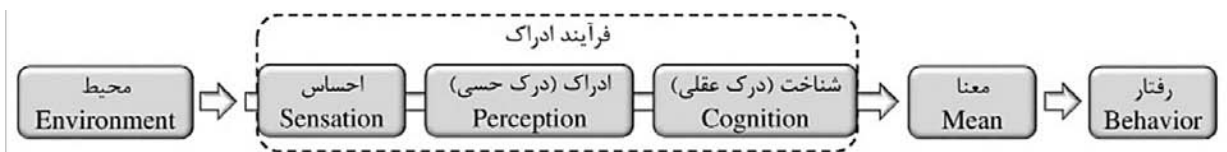

تصویر ۳: موقعیت کتیبه مورد بررسی در بنا و شکل کلی آن. (نگارندگان، ۱۳۹۹).

تصویر ۴: نمایش قرارگیری کتیبه در بستری منحنی از نمای جانبی. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۴- اصول گشتالت در تحلیل آثار هنری

نمودار ۲: فرایند احساس، شناخت و ادراک. (سرمدی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۹)

همچون اصل سرنوشت مشترک^{۱۷}، (مطلعمی، ۱۴۰۰: ۲۴) صحبت به میان آمده و درخی از این اصول به چند اصل جزئی‌تر تقسیم‌بندی می‌شوند یعنی اصل تشابه شامل شباهت در ابعاد، شکل، جهت، فاصله و رنگ است و اصل مجاورت شامل نزدیکی لبه‌ها، تماس، همپوشانی و تلفیق (نمودار ۳) قوانین یا اصول چندگانه گشتالت با واژه پراگماتیک توصیف می‌شوند (باباخان و کامرانی، ۱۳۹۹: ۸۳). پراگماتیک به مفهوم "کمال پذیری" هسته اصلی روانشناسی گشتالت را تشکیل می‌دهد. اصل پراگماتیک در واقع بر این تاکید دارد که سازمان ادراکی انسان گرایش ذاتی به درک و دریافت الگوهای انگیزشی دارد که تا حد ممکن ساده هستند. از این رو برخی از منابع از آن به قانون طرحگرایی یا سادگی یاد کرده‌اند. هر چه قوانین دهگانه اشاره شده در نمودار ۳ حضور بیشتری در اثر داشته باشند، ادراک بهتر و سریعتر و دریافت سازمان یافته‌تر پیام تصویری حاصل می‌گردد. از این رو این قوانین با اصل پراگماتیک رابطه مستقیم داشته و میزان قوی و ضعیف بودن پراگماتیک حاصل حضور این قوانین در فرایند ادراک تصویر می‌باشد. (شمیلی، ۱۳۹۷: ۱۴) در ادامه به بررسی برخی از اصول یادشده در کتیبه بقعه دوازده امام می‌پردازیم.

نمودار ۳: نمایش اصول گشتالت در قالب نمودار. (نگارندگان، ۱۴۰۱)

هم یک مجموعه می‌سازد (رضوی فرد و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۷). شکل‌های مشابه همدیگر را جذب می‌کنند (نیرومند، ۱۳۹۲: ۴۲). گشتالت گرایان اصل تشابه را به سه زیرمجموعه تقسیم کرده‌اند که مهم‌ترین گروه‌بندی‌ها بر اساس این اصل سه عامل شکل، ابعاد، و رنگ است. هر چند برخی منابع به اصل شباهت در فاصله و جهت نیز اشاره کرده‌اند (افشار مهاجر، ۱۳۸۸: ۳۶). انسجام عناصر تصویری شبیه، بیشتر از انسجام عوامل تصویری نزدیک است. در اصل مشابهت، گروه‌بندی بر اساس ابعاد و اندازه، عنصر غالب‌تری است و از این رو گشتالت آن قوی‌تر از سایر گروه‌بندی‌هاست. این

"ارنهایم"^{۱۸} روانشناس و فیلسوف آمریکایی، که نظریه گشتالت برای اولین بار توسط وی برای مطالعه هنر به کار گرفته شد، در مقاله "نظریه فرم" در سال ۱۹۲۳ اصول اولیه گشتالت را این‌گونه بیان می‌کند: گشتالت‌های مختلف بر اساس تمایلات ذاتی ما به گروه‌بندی یا "وابسته به هم" دیدن عناصری که شبیه به هم هستند (گروه‌بندی مشابهت)، عناصری که نزدیک هم هستند (گروه‌بندی مجاورت)، یا آن‌هایی که دارای صرفه‌جویی ساختاری (تداوم خوب)، ایجاد می‌شود اتحاد محکم و دیگران، (۷۱، ۱۳۹۶) ما اول کل را به‌منزله کل قبول می‌کنیم و سپس به تجزیه و تحلیل اجزای سازنده آن می‌پردازیم به عبارت دیگر روش ما از کل به جزء پی بردن است (قیاس) برخلاف همه کسانی که سعی دارند از جزء به کل پی ببرند (استقرا) (شاپوریان، ۱۳۸۶: ۸۴).

برخی نظریه پردازان هنر، قوانین یا اصول گشتالت را بسط و گسترش دادند که مهم‌ترین آن‌ها در طراحی، تحلیل و خلق آثار هنری عبارت‌اند از: اصل تشابه یا مشابهت^{۱۹}، اصل تقارن^{۲۰}، اصل مجاورت^{۲۱}، اصل بستار، یکپارچگی یا تکمیل^{۲۲}، اصل تداوم یا پیوستگی^{۲۳}، اصل روابط شکل و زمینه^{۲۴}، و اصل فرابوشاندگی^{۲۵} (همان، ۱۳۹۶: ۷۴) علاوه بر این در برخی منابع از اصول دیگری

۵- تحلیل کتیبه پایه گنبد بقعه دوازده امام بر مبنای اصول گشتالت

۵-۱ اصل مشابهت

یکی از مهم‌ترین مراحل اولیه در پردازش اطلاعات تصویری، گروه‌بندی آن‌هاست. در برابر اطلاعات بصری زیاد، ذهن شروع به دسته‌بندی و ساده‌سازی اجزا می‌کند. چشم انسان به صورت پیش فرض عناصر مشابه را در یک مجموعه طبقه‌بندی می‌کند حتی اگر اندکی متفاوت باشند (کپس، ۱۳۹۲: ۴۴). یکی از خصوصیات مهم سازمان ادراکی این است که از اشیا شبیه به

"ح" است و علی‌رغم تفاوت با دو نقشمایه دیگر، به خوبی شباهت کلی خود را به نمایش می‌گذارد. تشابه در شکل اجزای کتیبه، تنها به "نظام گیاهی" بالای کتیبه ختم نشده و بخش میانی که شامل گره‌های هندسی یا "نظام هندسی" است و بخش پایینی که "نظام نوشتاری" است، البته نه به شدت قبل شامل می‌شود (تصویر ۶- پایین سمت راست و چپ)

تصویر ۶: نمایش تشابه شکل در نظام گیاهی، هندسی و نوشتاری کتیبه بقعه دوازده امام یزد. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۵-۱-۲ تشابه در ابعاد

تشابه در ابعاد یکی از گشتالت‌های مورد توجه در کتیبه مورد بررسی است. این گشتالت در نظام گیاهی کتیبه کاملاً مشهود بوده و طراح از تغییر اندازه برای جلب توجه بصری و تأکید بهره نبرده است. او با انتخاب ابعاد یکنواخت در سرتاسر کتیبه باعث نگاهی گذرا و بدون تمرکز بر قسمتی خاص شده است. همان‌طور که خط کوفی تزئینی زیبایی را هدف غایی خود قرار داده است و نه خوانایی را، طراح نیز برداشت سریع و کلی زیبایی را هدف قرار داده نه تأمل و تأکید در اجزا را. ارتفاع و ضخامت حروف در سرتاسر کتیبه یکسان است و بسیاری از قسمت‌ها در بخش هندسی و نوشتاری کتیبه دارای اجزای هم‌اندازه هستند. کتیبه در کل از کشیدگی‌های رو به بالا تشکیل شده است و در کلیه بخش‌های کتیبه تشابه در جهت را که یکی از مشخصه‌های گشتالت تشابه است نشان می‌دهد. این جهت‌های رو به بالا در عین ایجاد ایستایی از عوامل ایجاد ریتم و حرکت در کل کتیبه است. استفاده از فواصل یکسان (تشابه در فاصله) بین حروف و کلمات خاکستری یکنواختی را به کل کتیبه بخشیده است (تصویر ۷ سمت راست).

واقعیت که عناصر خصوصیات مشترکی دارند می‌تواند ما را به پیوستن آن‌ها به یکدیگر در مناسباتی پایدار بکشاند. ابعاد مساوی شکل‌ها و جهت‌گیری‌های مشابه، رنگ‌ها، ساختارها و ارزش‌های یکسان، گرایش پویا به یک جا دیده شدن را ایجاد می‌کند (کپس، ۱۳۹۲: ۴۴). کتیبه بقعه دوازده امام یزد از این اصل گشتالت بسیار بهره برده است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود. در ابتدا باید اشاره کرد که کتیبه‌های کوفی تزئینی از نظر ساختار به سه قسمت تقسیم می‌شوند. "نظام گیاهی" در بالای کتیبه، "نظام هندسی" در میانه و "نظام نوشتاری" در بخش پایینی آن (مکی نژاد، ۱۳۹۷: ۱۷). (تصویر ۵)

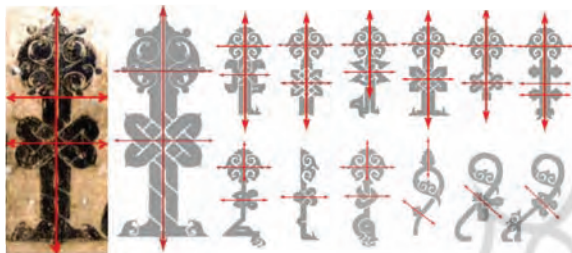
تصویر ۵: ساختار کلی کتیبه کوفی تزئینی بقعه دوازده امام یزد. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۵-۱-۱ تشابه در شکل

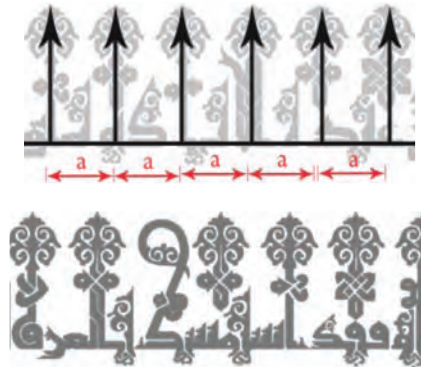
اجزای کتیبه در هر سه بخش بالایی، میانی و پایینی دارای اجزای مشابهی از نظر شکل است. اما این تشابه در بخش گیاهی بالای حروف به نهایت خود می‌رسد (تصویر ۶- راست بالا) بخش بالایی یا همان "نظام گیاهی" که مجموعاً حدود صدوبیست و دو کشیدگی رو به بالا را شامل می‌شود شامل سه نقش‌مایه تزئینی است که در طول کتیبه تکرار شده‌اند (تصویر ۶- چپ بالا، نقش‌مایه‌های "الف" "ب" و "ج") نقش‌مایه غالب یعنی نقش‌مایه "الف" در هر ضلع از هشت‌ضلعی گریو به‌طور میانگین حدود ده بار تکرار شده و در مجموع به تعداد هشتاد عدد در کل کتیبه می‌رسد. نقش‌مایه "ب" نیمه همان نقش‌مایه قبلی و با شباهت زیادی به آن است که به تعداد حدود چهارده بار و به اقتضائاتی تکرار شده. این نقش به دلیل شباهت زیاد به نقش‌مایه "الف" در نگاه اول چندان به چشم نمی‌آید. نقش‌مایه "ج" که طرحی شبیه سر و گردن قو از نمای جانبی دارد، در حقیقت همان نیم نقش قبلی است که بر پایه‌ای بلندتر به فرم پیچ‌داری رسیده است. تعداد این نقش‌مایه که متفاوت از قبلی‌ها به نظر می‌رسد، در مجموع بیست‌وهفت عدد بوده و شامل امتداد حروف "و"، "م"، "ض"، "ی"، "ک"، "ظ" و "ن" به سمت بالا و رأس حروف "ح"،

راست نیز نمونه‌هایی از تقارن به‌کاررفته در اجزای کتیبه را نشان می‌دهد که بیشتر از نوع بازتابی یا آینه‌ای^{۱۹} (تقارن حول یک خط) است و تقارن چرخشی^{۲۰} (چرخش با زوایای مختلف حول نقطه تقارن) و تجانسی^{۲۱} (کوچک شونده) در اجزا مشاهده نمی‌شود. ضخامت و طول مختلف فلش‌های قرمز رنگ بر میزان شدت و موقعیت گشتالت در اجزا اشاره دارد. اصل تقارن در قسمت پایین کتیبه یعنی نظام نوشتاری، به‌ندرت دیده می‌شود که تا حدی زیادی به اقتضای ساختار حروف خط کوفی است.

تصویر ۸: چپ: نمایش تقارن بکار رفته در نمای کلی کتیبه. راست: نمونه‌هایی از تقارن در اجزای میانی و بالایی. (نگارنگان، ۱۴۰۱).

تصویر ۷: تشابه در ابعاد کتیبه بقعه دوازده امام یزد (تشابه در ضخامت، فاصله، ارتفاع، جهت و رنگ حروف). (نگارنگان، ۱۴۰۱).

۵-۱-۳ تشابه در رنگ

رنگ بکار رفته در همه اجزای این کتیبه که به صورت نقاشی است، به لاجوری تیره بر روی زمینه روشن محدود می‌شود که دارای یکی از بهترین کنتراست‌هاست و جزئیات کلمات و نقوش را با توجه به فاصله ناظر از محل اجرای کتیبه بدون خستگی به چشم بیننده می‌رساند. استفاده از رنگ‌های متنوع منجر به سردرگمی و گیجی مخاطب می‌شود (اتحاد محکم و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۱) و عدم تنوع رنگی در بخش‌های مختلف این کتیبه عدم توجه و تمرکز به بخشی خاص و اعمال وجه یکسان به کلیت متن را به دنبال دارد (تصویر ۳).

۵-۲ اصل تقارن

۵-۳ اصل مجاورت^{۲۲}
بر طبق این اصل اجزایی که به هم نزدیک‌ترند به‌عنوان یک مجموعه واحد و یا یک گروه دیده خواهند شد. نزدیکی عناصر بصری ساده‌ترین شرط برای باهم دیدن آن‌هاست. در تشکیل یک پراگمانس خوب، اصل مجاورت یا نزدیکی عامل مهم‌تری از اصل مشابهت به شمار می‌رود. به‌کارگیری این هر دو اصل در کنار هم باعث قوی‌تر شدن گشتالت اثر می‌گردد. (شفیعی و رهبرنیا، ۱۳۹۷: ۹۳) چهار نوع عمده در گروه‌بندی بر اساس قانون مجاورت عبارت‌اند از "نزدیکی لبه‌ها"^{۲۳} "تماس"^{۲۴} "هم‌پوشانی"^{۲۵} و "تلفیق کردن"^{۲۶} (غلامی‌رستم و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۳). اصل مجاورت در کتیبه مورد بررسی به‌وفور قابل مشاهده است. و انواع مرتبط با آن را می‌توان در بخش‌های کلی و اجزای مختلف کتیبه مورد تحلیل قرارداد.

بر اساس قانون تقارن ذهن اشیا را به‌صورت متقارن درک می‌کند و آن‌ها را حول یک نقطه مرکزی شکل می‌دهد. از نظر ادراکی ما تمایل داریم تا اشیاء را به بخش‌های متقارن تقسیم کنیم. بنابراین هنگامی که دو المان متقارن با یکدیگر ارتباط ندارند ذهن آن‌ها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد تا طراحی منسجم ایجاد کند (داندیس، ۱۳۷۱: ۶۹). تقارن نه تنها از بارزترین گشتالت‌ها در کتیبه‌ها و نقوش به کار رفته در بقعه دوازده امام یزد است بلکه خود بنا نیز به‌صورت مکعب و قرینه ساخته شده است (تصویر ۲). تقارن موجود در کتیبه مورد بررسی هم در نمای کلی و هم در اجزا قابل مشاهده است. به‌کارگیری تقارن در نمای کلی کتیبه در تصویر ۸ سمت چپ نشان داده شده است که از نوع تقارن مرکزی^{۱۸} (چرخش ۱۸۰ درجه حول نقطه تقارن) است. تصویر ۸ سمت

۵-۳-۱ اصل نزدیکی لبه‌ها

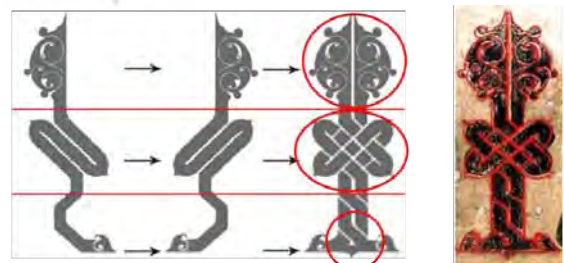
نظام نوشتاری کتیبه متشکل از کلماتی است که در جوار یکدیگر و بدون فاصله بر اساس اصل "نزدیکی لبه‌ها" چیده شده‌اند. بر اساس اصل "نزدیکی لبه‌ها" هر چه اجزای یک کل به هم نزدیک‌تر باشند بیشتر به‌عنوان یک گروه واحد دیده می‌شوند (همان، ۶۳). این نزدیکی حروف تا جایی است که برخی جاها حروف در حریم یکدیگر فرو می‌روند و نه به‌عنوان کلماتی با مفاهیم جداگانه بلکه کاروانی از حروف متصل دیده می‌شوند (تصویر ۹).

تصویر ۹: نمایش اصل نزدیکی لبه‌ها در قسمتی از نظام نوشتاری کتیبه. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۵-۳-۲ اصل تماس

تصویر ۱۰ کلمه "لا" را که بخشی از کتیبه است نشان می‌دهد. همان‌طور که مشهود است در بخش نظام گیاهی یعنی قسمت بالای کتیبه، لبه‌های کناری اجزا کاملاً در کنار هم قرار گرفته‌اند. بر اساس اصل "نزدیکی لبه‌ها" نزدیکی زیاد دو عنصر بصری مجزا باعث گردیده است آن دو به‌عنوان یک گروه واحد دیده شوند. بر اساس اصل "تماس" ممکن است اجزای یک ساختار آن‌قدر به هم نزدیک شوند که باهم برخورد و همدیگر را لمس نمایند مشروط بر این‌که هنوز آن اجزای بصری از یکدیگر قابل تشخیص باشند. در آن صورت گروه‌بندی مجاورت بر اساس تماس صورت گرفته است (رضازاده، ۳۱:۱۳۸۷).

تصویر ۱۰: نمایش اصل نزدیکی لبه‌ها، تماس و همپوشانی در قسمتی از کتیبه. مشابه این گروه‌ها که با پیچش متفاوت کشیدگی‌ها بوجود آمده‌اند، در سرتاسر کتیبه فراوان است. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۵-۳-۳ اصل همپوشانی

در قسمت نظام هندسی و میانه کتیبه هر دو حرف "لام" و "الف" که به شکل پیچ‌داری درآمده‌اند، نه‌تنها در تماس با یکدیگر قرار گرفته‌اند بلکه کاملاً در هم بافته‌شده و تشکیل یک گره را می‌دهند. نمونه دیگر قسمت پایین و محل اتصال دو حرف "الف" و "لام" است که گره‌ای ساده‌تر ایجاد نموده. این روی‌هم افتادگی اجزا موجب تداعی اصل "همپوشانی" شده که اگر به‌درستی صورت پذیرد، به‌گونه‌ای که عناصر یک ساختار بصری بدون اینکه هویت مستقل خود را از دست بدهند یکدیگر را ببوشانند، قوی‌ترین گشتالت رخ می‌دهد (باباخان و کامرانی، ۱۳۹۹: ۹۱) (تصویر ۱۰). عامل تماس و سپس عامل نزدیکی لبه‌ها در مرحله بعد از همپوشانی قرار می‌گیرند (رضازاده، ۳۱:۱۳۸۷).

۵-۳-۴ اصل تلفیق

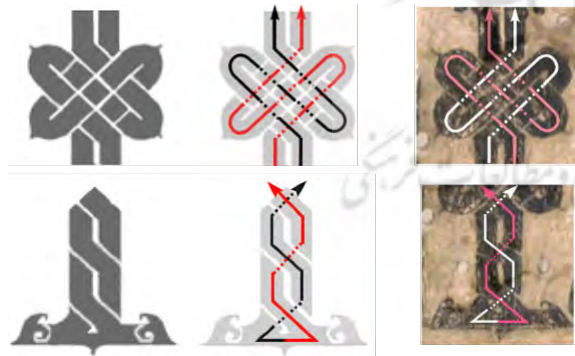
بر اساس اصل "تلفیق کردن" از یک عنصر خارجی برای گروه‌بندی عناصر متفاوت یک ساختار در کنار هم استفاده می‌شود. از معمول‌ترین روش‌های تلفیق عناصر و المان‌های بصری خط کشیدن زیر آن‌ها محصور کردن آن‌ها در یک‌شکل و سایه‌روشن کردن است. (اتحاد محکم و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۵) در این اصل از همه روش‌های گشتالت مجاورت استفاده می‌شود. بر این اساس کادر پیرامون کتیبه مورد بررسی که پیش‌تر در مورد آن توضیح داده شد، به‌عنوان عاملی برای محصور شدن کتیبه و ایجاد مجاورت بیش‌ازپیش اجزا عمل می‌کند (تصویر ۳ و تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: نمایش بخشی از کادر پیرامونی سرتاسر کتیبه که اصل تلفیق را ایجاد می‌نماید. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

باید خاطر نشان کرد که در میان اصول مختلف نظریه گشتالت، در برخی منابع از اصلی به نام "اصل منطقه مشترک" نام برده شده است که شباهت زیادی به اصل تلفیق دارد (حکیم‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۰) (حاجی‌هاشمی، ۱۴۰۱: ۲۶) و کتیبه مورد بررسی را نیز شامل می‌شود. بر

گره‌های ایجادشده می‌باشد که در نظام نوشتاری کتیبه کم، ولی در نظام هندسی بسیار زیاد است. همان‌طور که در تصویر ۱۲ سمت راست دیده می‌شود در کلمه "لا" حروف "الف" و "ل" با دو پیچش به دور یکدیگر به بخش بالایی رسیده‌اند. احساس قرارگیری هر بخش در پشت دیگری تنها از طریق برش حروف به چند قسمت به‌صورت اشکالی نامشخص اما هدفمند ایجادشده است. به‌گونه‌ای که در محل برش و تلاقی قطعات، خطوط روشنی دیده می‌شود که همان فضای منفی یا زمینه کتیبه است و همچون جویباری از خطوط باریک در لابلای دو حرف جاری‌شده است. شاید هم بتوان این‌گونه تفسیر نمود که خطوط سفیدرنگ در حقیقت از ایجاد فاصله بین اجزا در برخی قسمت‌ها ایجادشده. هرچه باشد علی‌رغم عدم قرارگیری واقعی بخش‌هایی از هر حرف در پشت دیگری و استفاده از رنگ‌های تخت و یکدست، ذهن امتداد هر حرف را به‌خوبی دنبال کرده و حروف را درهم‌پیچیده و درعین‌حال کلمه را کامل و یکپارچه دریافت می‌کند. تصویر ۱۲ سمت چپ ایجاد تداوم بصری را در قسمتی از میانه کتیبه نشان می‌دهد که در جریان شکل‌گیری یک گره هندسی به وجود آمده است.

تصویر ۱۲: بالا: نمایش تداوم بصری در اجزای در هم پیچیده کلمه "لا". پایین: نمایش تداوم بصری در گره ایجاد شده در بخش نظام هندسی کتیبه. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

تصویر ۱۳ بخشی از نظام گیاهی بالای کتیبه را نشان می‌دهد. اجرای تشکیل‌دهنده این نقش‌مایه از کلی‌ترین و بزرگ‌ترین قسمت تا جزئی‌ترین بخش از پیچش فرم‌های منحنی در درون یکدیگر به وجود آمده که همگی بر مبنای دایره شکل‌گرفته است. طراح آگاه و خوش‌ذوق بدون این‌که درباره قانون تکمیل چیزی شنیده باشد، با تسلط و آشنایی

اساس این اصل عناصری که در یک منطقه بسته از فضا باهم قرار دارند متمایل هستند که یک گروه به نظر آیند. اصل منطقه مشترک می‌تواند عناصر مختلفی را یکجا جمع کرده و در گروه‌های بزرگ‌تر متحد سازد. می‌توان با استفاده از خط، رنگ، شکل و سایه به این امر دست‌یافت. از این اصل اغلب می‌توان برای برجسته کردن عناصر، نشان دادن تعامل بین اجزا یا نشان دادن میزان اهمیت آن‌ها استفاده کرد.

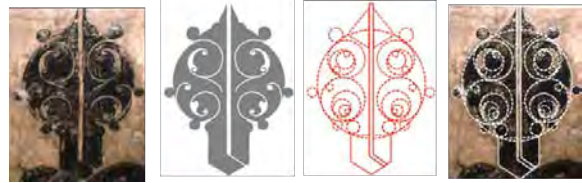
۴-۵ اصل تکمیل یا یکپارچگی

بر اساس این اصل چنانچه بخشی از یک شکل ترسیم نشده باشد یا با اجزای دیگر پوشانده شده باشد، ذهن آن بخش را تکمیل می‌کند و تصویر را به صورت کامل دریافت می‌نماید. به بیانی دیگر چشم ما اشکال ناقص و ناتمام را به‌صورت کامل و یکپارچه می‌بیند. این اصل فقط به حس بینایی محدود نیست. فرض بر این است که همین اصل در تمام حواس عمل می‌کند (اتحاد محکم و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۵). این قانون دو ویژگی دارد؛ نخست آن که اشکال و نواحی بسته به اشکال باز ارجحیت دارند و دیگر این که سیستم ادراکی یا نقاط باز را پر می‌کند یا آن‌ها را به‌صورت فواصل و اشکال بسته به نمایش می‌گذارد (فلاحی و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۱۵۹). دامنه استفاده از اصل تکمیل همه انواع هنرها را تحت پوشش قرار می‌دهد اما کاربرد ویژه و قابل توجه آن در هنرهای تجسمی و معماری است. اصل تکمیل بیشتر از دیگر اصول گشتالت در خدمت قانون پراگماتیک (کمال‌پذیری) عمل می‌کند و نقش مؤثرتری در ایجاد آن دارد (رضازاده، ۱۳۸۷: ۳۱). در حقیقت این اصل بیانگر این واقعیت است که ذهن انسان با گرایش به ثبات و قطعیت، همیشه از بی‌ثباتی و آشفتگی گریزان است. به‌کارگیری صحیح گشتالت یکپارچگی در کنار اصل مجاورت و استفاده صحیح از آن موجب می‌شود علی‌رغم وجود انفصال بین اجزا، مخاطب نه‌تنها طرح را کامل، یکپارچه و بدون نقص ببیند بلکه ذهن او به تکمیل اجزا و مشارکت در شکل‌گیری کلیت طرح ترغیب گردد.

بخشی از استحکام بصری موجود در کتیبه موردبررسی، به دلیل پرگنانس قوی حاصل از تحقق اصل تکمیل یا یکپارچگی در آن است. یکی از مصداق‌های بارز این مدعا

قابل درک هستند (حیدری و کیایی، ۱۳۹۸: ۶۳). همان‌طور که گفته شد آیات کتیبه کاملاً در هشت‌ضلعی زیر گنبد جای گرفته است. این تقسیم کتیبه به چند بخش کلی ولی مرتبط، گشتالت بزرگ‌تری نسبت به سایر گشتالت‌هاست که اصول مجاورت، تقارن، تداوم و سرنوشت مشترک را به وجود می‌آورد (تصویر ۱۴ الف، ب، پ) سپس اجزای تشکیل‌دهنده کتیبه و حروف در اولین نگاه به‌صورت ستونک‌های عمودی و هم‌اندازه‌ای جلب نظر می‌کنند که به‌طرف بالا کشیده شده و اصل مشابهت، مجاورت، تداوم، تقارن، سرنوشت مشترک را با پراگناس بسیار خوبی شکل می‌دهند (تصویر ۱۴ ت) به همین ترتیب با توجه به جزئیات متوجه گشتالت‌های کوچک‌تری می‌شویم که توسط گشتالت قبلی در برگرفته شده‌اند. از جمله مشابهت و تداوم (تصویر ۱۴ ث) به موارد دیگری می‌توان در مراتب بعد تا ریزترین اجزای تشکیل‌دهنده اشاره کرد که از آن جمله است: اصل روابط شکل و زمینه، تکمیل، مجاورت، تداوم و تقارن و... در بخش پایین کتیبه، بخش میانی کتیبه و بخش نظام گیاهی قسمت بالای کتیبه که قبلاً به‌طور اجمالی به آن‌ها اشاره شد (تصویر ۱۴ ج، چ، ح، خ، د). هر چند نمایش فراپوشانندگی این اصول در قالب تصویر مشکل می‌نماید اما در این تصاویر سعی شده این گشتالت‌های کلی و جزئی تا حدودی نمایش داده شود. جدول ۱ اصول ذکر شده را در قالب جدول نمایش می‌دهد و مصادیق تصویری آن‌ها در کتیبه مورد بررسی را، در مقابل هر کدام به نمایش می‌گذارد.

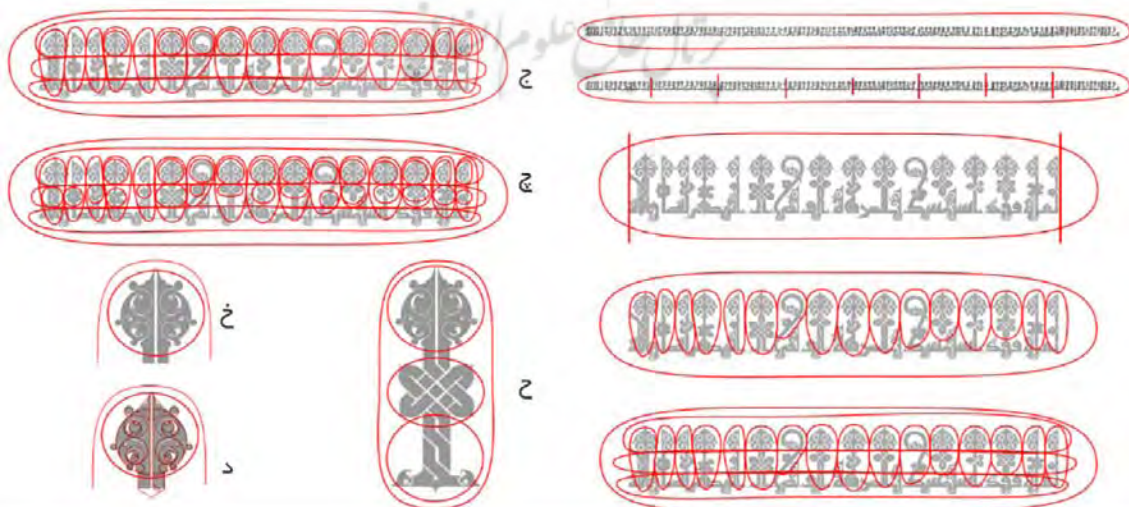
بر فنون زیبایی‌شناسی آن‌چنان دوایر کوچک و بزرگ را به بهترین شکل در کنار هم تنیده که یکی از قوی‌ترین پراگناس‌ها را به‌واسطه این قانون محقق ساخته است.

تصویر ۱۳: نمایش اصل تکمیل در نظام گیاهی بالای کتیبه. (نگارنگان، ۱۴۰۱).

۵-۵ اصل فراپوشانندگی

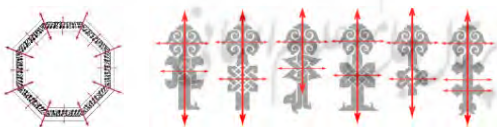

بر طبق این اصل در یک ساختار بصری گشتالت‌های کوچک‌تر تحت‌الشعاع گشتالت‌های بزرگ‌تر قرار می‌گیرند. به عبارتی گشتالت‌های بزرگ‌تر گشتالت‌های کوچک را می‌پوشانند. این اصل بیانگر این است که ساختار بصری در مجموع ممکن است از چندین گشتالت کوچک تشکیل شده باشد که زیرمجموعه‌هایی برای گشتالت بزرگ‌تر محسوب می‌شوند (Wertheimer, 1938: 81). گشتالت بزرگ‌تر، از پراگناس قوی‌تری نسبت به گشتالت‌های کوچک‌تر برخوردار است. به این معنی که دسته‌بندی کلی یک ساختار قابلیت درک شونده‌تری نسبت به اجزای تشکیل‌دهنده و کوچک‌تر آن دارد. بنابراین هرچه این اجزا کوچک‌تر باشند، مدت‌زمان بیشتری موردنیاز است تا به‌وسیله بیننده درک شوند (گشتالت کوچک‌تر) و هرچه اجزای سازنده بزرگ‌تر باشند، در زمان کمتری و یا بلافاصله به‌وسیله مخاطب

تصویر ۱۴: نمایش نمونه‌هایی از اصل فراپوشانندگی در بخشی از کتیبه بقعه دوازده امام. (نگارنگان، ۱۴۰۱).

جدول ۱: نمایش مصادیق تصویری اصول گشتالت در قالب جدول. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

نمونه مصادیق تصویری در کتیبه		قوانین گشتالت
	تشابه در شکل	اصل مشابهت
	تشابه در ابعاد	
	تشابه در رنگ	
	نزدیکی لبه‌ها	اصل مجاورت
	تماس	
	همپوشانی	
	تلفیق	
		اصل تقارن
		اصل تکمیل یا یکپارچگی
		
		اصل فراپوشاندگی

جدول ۲ شدت گشتالت‌های بررسی‌شده را به صورت تفکیک‌شده در کل و اجزای کتیبه نشان می‌دهد و میزان

جدول ۳: شدت گشتالت‌های بکار رفته در کل و اجزای کتیبه بقعه دوازده امام و میزان پراگنانس کلی حاصل از هر کدام. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

میزان پراگنانس	شدت گشتالت					نوع گشتالت	
	خیلی کم ^{۲۸}	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
بالا					*	نمای کلی	تشابه در ابعاد
					*	ارتفاع	
					*	ضخامت	
					*	جهت	
					*	فاصله	
				*		نمای کلی	تشابه در شکل
				*	*	نظام گیاهی	
				*	*	نظام هندسی	
				*		نظام نوشتاری	
					*	نمای کلی و اجزا (کل کتیبه تکرنگ ست)	تشابه در رنگ
متوسط					*	نمای کلی	نزدیکی لبه‌ها
					*	نظام گیاهی	
					*	نظام هندسی	
					*	نظام نوشتاری	
			*			نمای کلی	تماس
	*				*	نظام گیاهی	
					*	نظام هندسی	
		*				نظام نوشتاری	
				*		نمای کلی	همپوشانی
		*			*	نظام گیاهی	
					*	نظام هندسی	
		*			*	نظام نوشتاری	
				*	نمای کلی	تلفیق	
					اجزا (در مورد اجزا مصداق ندارد)		
متوسط			*			تقارن مرکزی	نمای کلی
				*		نظام گیاهی	
				*		نظام هندسی	تقارن آینه‌ای
*					نظام نوشتاری		
متوسط				*		نمای کلی	اجزا
				*	*	نظام گیاهی	
				*	*	نظام هندسی	
	*					نظام نوشتاری	

میزان پراگنانس	شدت گشتالت					نوع گشتالت
	خیلی کم ^{۲۸}	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
بالا					•	اصل فراپوشاندگی
					•	
					•	
		•				

۶- نتیجه گیری

اجزا را شاهدیم. همه این نزدیکی‌ها، تماس‌ها، همپوشانی‌ها و تلفیق‌ها موجب تحقق اصل مجاورت در کل کتیبه به میزان متوسط و در نتیجه پراگنانسی در حد متوسط بوده است. تقارن بکار رفته در نظام گیاهی و هندسی بسیار بیشتر از نظام نوشتاری کتیبه است تا جایی که به ندرت تقارنی را در حروف کتیبه شاهدیم. هرچند تقارن مرکزی در نمای کلی کتیبه که سرتاسر پیرامون گنبد را دور میزند به حد اعلای خود نمایان است و جمعا پراگنانس متوسطی حاصل از این اصل را تحقق می‌بخشد. اصل تکمیل و یکپارچگی در نمای کلی به میزان زیادی دیده می‌شود که به دلیل تحقق زیاد این اصل در نظام گیاهی و هندسی است. نظام نوشتاری از این اصل بهره زیادی نبرده و در نتیجه پراگنانس بوجود آمده در حد متوسطی است. در آخر با توجه به آن چه گفته شد نظام گیاهی و هندسی سرشارند از ترکیب گشتالت‌های مختلف که اصل فراپوشاندگی را موجب می‌گردند همانگونه که نظام نوشتاری به دلیل تحقق کمتر اصول ذکر شده از اصل فراپوشاندگی بهره کمتری یافته است. پراگنانس حاصله به دلیل تعدد اصول در بخش میانی و بالایی کتیبه در حد بالاییست.

پی‌نوشت‌ها:

- 1- Max Wertheimer
- 2- Kurt Koffka
- 3- Wolfgang Kohler
- 4- Gestalt theory
- 5- Christian Von Ehrenfels
- 6- Julia Moszkowicz
- 7- Oleg Grabar
- ۸- خط کوفی مشجر در بعضی از نوشته‌ها، مورق (بگدار) و مهر (گل دار یا شکوفه دار) نیز خوانده شده است. خط کوفی گریو گنبد از نوع تزئینی مشجر بوده که در وسط حروفی چون الف

کتیبه گریو بقعه دوازده امام به راستی یکی از شاهکارهای هنری نه تنها در زمان خود بلکه در عصر حاضر است. مصداق این ادعا تطبیق کامل اصول ذکر شده گشتالت با اجزای تشکیل دهنده آن است. اصولی که هنرمند کارگشته و خوش ذوق آن روزگار، در بی خبری محض از پایه‌های علمی و روانی آن‌ها و تنها با تکیه بر ذوق زیبایی شناسی خود به کار می‌بست. زمانی که این اصول روانشناسی هنوز کشف و به صورت علمی پایه ریزی نشده بودند و انسان نمی‌دانست می‌توان برای ایجاد بیشترین جذابیت و زیبایی، تک‌تک این قوانین را با آگاهی به کار برد. این عشق و تجربه هنری بود که آن‌ها را ناخواسته در وجود وی و در اثرش نهادینه می‌کرد باشد تا هزار سال بعد مردمانش را این چنین در حیرت گذارد. فطرت او می‌دانست که باید عناصر و اجزا را در بیشترین مشابهت با یکدیگر در فرم، اندازه و رنگ بیافریند. او آموخته بود که عناصر نزدیک به هم با وجود طول زیاد کتیبه کل منسجمی می‌آفرینند و تقارن این انسجام را فزونی می‌بخشد. او اجزای اثرش را چنان نقش می‌زد که مخاطب به تکمیل ذهنی آن زیبایی‌ها بپردازد و غرق در تماشای آن گردد. غافل از این که همه این نقشه‌های زیرکانه قوائدی علمی در تسخیر چشمان مخاطب بوده است. پژوهش حاضر نشان داد شباهت به کار رفته در طراحی کتیبه گریو بقعه دوازده امام یزد هم شامل یکسانی ارتفاع، ضخامت، جهت، فاصله و رنگ نقشمایه‌ها می‌شود و هم شامل شباهت زیاد خود نقشمایه‌های گیاهی، هندسی و نوشتاری نسبت به یکدیگر. هر چند شباهت در نظام نوشتاری و هندسی به ترتیب کمتر از تشابه به کار رفته در نظام گیاهی است اما در نهایت مجموع این تشابهات موجب بهره مندی نمای کلی کتیبه از اصل مشابهت به میزان زیاد گردیده که موجب تحقق پراگنانس بالایی می‌باشد. لبه‌ها در سرتاسر کتیبه به یکدیگر بسیار نزدیکند اما تنها در نظام هندسی تماس و همپوشانی

منابع

- ابوتی، رضا. (۱۳۸۸). *هزارسال/ استواری*. یزد: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- اتکینسون، ریتا؛ اتکینسون، ریچارد؛ اسمیت، ادوارد؛ بم، داریل؛ هوکسما، سوزان نولن. (۱۳۹۹). *زمینه روانشناسی هیگارد*. (ترجمه یوسف کریمی و دیگران). تهران: رشد.
- افشارمهاجر، کامران. (۱۳۸۸). کاربرد نظریه ادراک دیداری گشتالت در صفحه آرای کتاب‌های درسی. *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۱۳۸۸ (۴۰)، ۳۳-۴۰.
- اتحاد محکم، سحر؛ ناظری، فسانه؛ سبحانی فرد؛ سالار فرامرزی، یاسر. (دی ۱۳۹۶). کاربرد قوانین ادراک دیداری گشتالت در طراحی گرافیک بیلبردهای تبلیغاتی. *باغ نظر*، ۱۳۹۶ (۵۵)، ۷۶-۸۶.
- افشار، ایرج. (۱۳۷۴). *یادگارهای یزد*، جلد دوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- باباخان، سلیمه؛ کامرانی، بهنام. (بهار ۱۳۹۹). خوانش نگاره معراج پیامبر (ص) اثر سلطان محمد از منظر اصول دیداری گشتالت. *فصلنامه نگره*، ۵۳، ۸۳-۹۷.
- برونو، فرانک. (۱۳۸۶). *فرهنگ توصیفی روانشناسی*. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نشر رشد.
- پوپ، آرتور اپهام؛ آکرمن، فیلیس. (۱۳۵۵). *بررسی هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا زمان حال)*. لندن: دانشگاه آکسفورد (با همکاری می‌جی شوبوی توکیو) و گروه متاف زاده تهران.
- حاجی‌هاشمی، طیبه. (۱۴۰۱). نگارگری با مطالعه عناصر بصری منتخبی از نگاره‌های بارگاہی شاهنامه شاه طهماسب بر اساس اصول روانشناسی گشتالت. *پایان نامه منتشر نشده کارشناسی/ارشد*. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- حکیم‌زاده، پدram. (۱۳۹۷). *صورت‌های گشتالتی*. تهران: نشر شهر پدram.
- حیدری، علی اکبر؛ کیایی، مریم. (زمستان ۱۳۹۸). *تحلیل تطبیقی الگوهای فضایی و ویژگی‌های شناختی بازار ایرانی با استفاده از تئوری‌های "چیدمان فضا" و "گشتالت"*. *مطالعات شهری*، ۱۳۹۸، (۳۳)، ۶۳-۷۶.

در آن گره‌ای تزیینی مشاهده می‌شود، از این رو خط را معقد (گره دار) می‌نامند که در بعضی تعبیر معشق (کلاف شده) نیز خوانده می‌شود (ابوتی، ۱۳۸۸، ۱۹۰).

- 9- Rudolf Julius Arnheim
- 10- Similarity principle
- 11- Symmetry principle
- 12- Proximity principle
- 13- Closure principle
- 14- Continuance principle
- 15- Figure/ground relationship
- 16- Inclusiveness principle
- 17- Common fate principle
- 18- Central symmetry
- 19- Mirror symmetry
- 20- Rotational symmetry
- 21- Tensor symmetry
- 22- Proximity
- 23- Close Edge
- 24- Touch
- 25- Overlap
- 26- Combining
- 27- Common Region

۲۸- جهت ارزیابی شدت گشتالت، درصد فراوانی حضور هر یک از اصول در ضلع مورد بررسی تخمین زده شد. برخی از این اصول به میزان بیشتر و برخی کمتر حضور داشتند که در کنار هم و در خدمت به یکدیگر موجب شکل‌گیری اصل مربوطه می‌شوند. لذا برای مثال تکرار بیش از پنجاه درصد نقش مایه‌های گیاهی مشابه در قسمت بالایی کتیبه نماینده حضور اصل مشابهت به میزان زیاد و خیلی زیاد در نظر گرفته شد. حضور بین بیست تا پنجاه درصد متوسط و حضور کمتر از بیست درصد کم و خیلی کم لحاظ گردید. که آن‌ها نیز ما را در تشخیص میزان پراگنانس حاصله راهنمایی می‌کنند. میزان پراگنانس حاصله با میزان بکارگیری هر اصل گشتالت رابطه مستقیم دارد و هر چه آن اصل بیشتر به کار رفته باشد میزان پراگنانس حاصله نیز بیشتر است.

- داندیس، ا، دونیس، (۱۳۷۱). *مبادی سواد بصری*. (ترجمه مسعود سپهر). چاپ دوم. تهران: نشر سروش.
- رضا زاده، طاهر. (۱۳۸۷). کاربرد نظریه گشتالت در هنر و طراحی/آینه خیال، شماره ۹، ۳۱-۳۷.
- رضوی فرد، حسین؛ پرمنده، حسن علی؛ افهمی، رضا. (تابستان ۱۳۹۸). تحلیل فرم و ترکیب بندی در خط نستعلیق بر اساس اصول نظریه گشتالت. *نشریه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی*، دوره ۲۴، شماره ۲، ۲۷-۳۶.
- سرتیپی، بهناز؛ ولی بیگ، نیما. (پاییز ۱۳۹۶). تحلیل ادراک بصری بر پایه هندسه نقوش آجرکاری پشت بقل ایوان‌های مسجد حکیم اصفهان با رویکرد گشتالت. *مدیریت شهری*، ضمیمه شماره ۴۸، ۱۶۹-۱۷۸.
- سرمدی، صدف؛ شاهچراغی، آزاده؛ کریمی فرد، لیلا. (۱۳۹۹). فرایند ادراک منظر بر پایه ادراکات حسی و عقلی. *باغ نظر*، ۱۷(۸۸)، ۲۷-۳۸.
- شاپوریان، رضا. (۱۳۸۶). *اصول کلی روانشناسی گشتالت*. تهران: نشر رشد.
- شفیعی، ندا؛ رهبرنیا، زهرا. (۱۳۹۷). خوانش چیدمان تعاملی تایپوگرافی "به منظور کنترل" از منظر اصول ادراک بصری گشتالت. *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*: دوره ۲۳ شماره ۲، ۸۷-۹۸.
- شمیلی، فرنوش؛ غفوری فر، فاطمه. (۱۳۹۷). *طرح پژوهشی با عنوان "فرایند ادراک دیداری آرایه‌های قرآنی عصر قاجار با رویکرد به قوانین گشتالت"*.
- شمیلی، فرنوش؛ غفوری فاطمه. (۱۳۹۷). *مفهوم شناسی ادراک و ارتباط بصری با رویکرد به روانشناسی گشتالت و ساختارشناسی فرمی عناصر تزئینی با عناصر نوشتاری در قرآن مذهب قاجاری به شماره ثبت ۳۰۸۹ محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز. آرشو ملی*. سال چهارم، شماره چهارم، زمستان ۹۷، ۱۹۶-۲۱۶.
- فلاحتی، فرزانه؛ سلیمانی، بهزاد. (۱۳۹۸). مطالعه اثربخشی گشتالت لگوتایپ‌های تجاری بر مخاطب با پیروی از الگوی آیدا (مورد مطالعه، لوگوتایپ شرکت حریر). *مبانی هنرهای تجسمی*، شماره ۸، ۱۵۵-۱۶۷.
- غلامی‌رستم، نسیم؛ بمانیان، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی. (بهار و تابستان ۱۳۹۴). گشتالت در طراحی پلان باغ ایرانی. *جلوه هنر*، شماره ۱۳، ۶۳-۷۲.
- کپس، جنورگی. (۱۳۹۲). *زبان تصویر*. (ترجمه فیروزه مهاجر). تهران: سروش.
- گدار، آندره. (۱۳۷۲). *آثار ایران*، جلد ۳، (ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مشبکی اصفهانی، علیرضا. (۱۳۹۷). تحلیل ساختار فضایی حمام قبله (خانم) بر مبنای قوانین گشتالت. *فصلنامه معماری سبز*. سال چهارم، شماره ۱۳، ۱۰-۲۲.
- مطلعی، لعیا. (۱۴۰۰). تحلیل آثار هنرمندان تصویرگر کتب کودکان دهه ۶۰ در ایران بر اساس قوانین و اصول ادراک دیداری. (پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد). تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- مکی نژاد، مهدی. (تابستان ۱۳۹۷). ساختار و ویژگی کتیبه‌های کوفی تزئینی (گل دار، گره دار) در دوره سلجوقی و ایلخانی. *فصلنامه نگره*، شماره ۴۶، ۱۶-۲۷.
- نیرومند، محمدحسین. (۱۳۹۲). *مدیریت چشم مخاطب*. تهران: تشارات فرهنگسرای میردشتی.
- Moszkowicz, Julia. (2011). *Gestalt and Graphic Design: An Exploration of the Humanistic and Therapeutic Effects of Visual Organization*, The MIT Press, Design Issues, Vol.27, No.4, pp.56-67.
- Blair, Sheila. (1992). *The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana*. New York: Leiden
- Wertheimer, M. (1938). *Laws of organization in perceptual forms, a source book of Gestalt psychology*. In W. D Ellis (Ed.), pp 71-94.

Analysis of the base inscription of the dome of the tomb of the Davazdah Imams of Yazd based on the principles of Gestalt

Safieh Hatami¹, Farnoosh Shamili²

1- Ph.D. student of Islamic Arts, Faculty of Applied Arts, Tabriz University of Islamic Art, Tabriz, Iran
(Corresponding Author)

2- Associate Professor, Faculty of Visual Arts, Tabriz University of Islamic Art, Tabriz, Iran

DOI: 10.22077/NIA.2022.5452.162426

Abstract

The mausoleum of Davazdah Imams of Yazd is a thousand-year-old building with a valuable inscription in decorative Kufic script under the dome, which is very important in terms of visual richness and worthy of study. Gestalt is one of the theories of the visual perception process in psychology, and the principles of this theory can be useful in the recognition of works of art. The most important principles of Gestalt are the principle of similarity, symmetry, proximity, closure, Integration, continuance, Figure & ground relationship, Inclusiveness and common fate that in the current research, five principles of these rules have been tried to be used for visual analysis and evaluation of the perceptual quality of this inscription. In this way, the amount of use of these principles in its design will be determined and the quality of the resulting pragnanz and the most effective factors in its creation should be revealed. This research seeks to answer the question that to what extent and how the principles of similarity, proximity, symmetry, closure and Inclusiveness were used in the design of the inscription of the tomb of the Davazdah Imams, and what is the degree of resulting pragnanz from the use of each of these principles? This research was carried out in a descriptive-analytical way and the data were collected through library studies and field surveys. The results showed that the principles of similarity and Inclusiveness were used to a large extent, the principle of proximity and closure to a relatively large extent, and the principle of symmetry to an average extent were used in this inscription. The result of the application of these principles is the realization of pragnanz to a large extent, and as a result, the better organization of the components, the easier reception of the work and the active communication of the audience with this inscription.

Key words: Tomb of Davazdah Imams of Yazd, inscription, visual perception, Gestalt theory, pragnanz.

1- Email: sa.hatami@tabriziau.ac.ir

2- Email: f.shamili@tabriziau.ac.ir